

UNA PROPOSTA DIDÀCTICA DES DE L'ARXIU MUNICIPAL

Carmina VERDÚ CANO
Arxiu Municipal d'Elx

A Mireia, que enguany ha fet la visita a l'arxiu

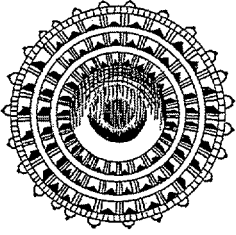
Els arxius estan units a les persones o institucions que els generen des del mateix moment en què realitzen les seues funcions, que les fixen en paper o en altres suports i que les guarden i conserven de forma ordenada, amb la qual cosa el que sorgeix com a producte d'una activitat administrativa, laboral o fins i tot personal, a mesura que passa el temps, va adquirint un valor històric de manera indubtable.¹

Lògicament l'Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME) arreplega tota la documentació —tota la conservada, no la produïda— de l'Ajuntament d'Elx des dels seus orígens en l'edat mitjana fins als nostres dies. Més de 500.000 documents formen part d'aquest depòsit documental, un dels més rics a la Comunitat Valenciana en la seua categoria. No és l'únic arxiu de la ciutat, però sí el més important i bàsic per a tot aquell que vulga acostar-se a la investigació de la història local. A més, actua com a centre de patrimoni històricodocumental perquè arreplega altres fons procedents d'altres arxius i que han ingressat per distints procediments.

L'AHME està ubicat a l'edifici de l'antic convent franciscà de Sant Josep, que va ser hospital després de la seua desamortització i que comparteix dependències amb la Biblioteca Pública Municipal Central «Pere Ibarra», però ha estat necessari habilitar-hi dipòsits externs per a donar cabuda a tota la massa documental que es produeix en les oficines administratives de l'ajuntament.

L'arxiu presta serveis a l'administració, de la qual és una oficina més, i als usuaris i investigadors que hi acudeixen. Amb l'administració, a través del préstec d'expedients i informes i de recerques sobre els fons de l'arxiu. Els usuaris i investigadors són atesos a la sala d'investigació, bé per la sol·licitud d'una consulta puntual, bé per treballs d'investigació històrica, el desenvolupament dels quals perdura en el temps. En qualsevol cas es disposa d'un catàleg informàtic que dona accés al contingut dels

¹ En els darrers anys s'han publicat diversos llibres d'arxivística general entre els quals recomanem per a tenir una idea àmplia de la matèria el de José Ramón CRUZ MUNDET, *Manual de Archivística*, Fundación Germán Sánchez Rui-pérez, Madrid, 2003.

fons, encara que també hi ha catàleg en fitxes de paper, llistats impresos i inventaris d'aquella documentació en procés de catalogació.

1. HISTÒRIA DE L'ARXIU

L'origen de l'arxiu cal remuntar-lo a la creació del Consell a l'edat mitjana i la necessitat de guardar els privilegis concedits a la vila i els propis documents generats per aquesta institució com a testimoni de prova per a poder fer valdre els seus drets. La preocupació per conservar els documents ha sigut desigual al llarg del temps i no sempre les condicions de les diferents ubicacions que va tenir van ser les idònies, per això hi ha llacunes en la documentació. Per a poder controlar aquests documents es van realitzar inventaris i es van prendre bona nota d'aquells que eixien de l'arxiu perquè foren tornats. En principi, per tant, el control sobre els mateixos es realitzava de forma esporàdica, només quan n'urgia la necessitat. L'espenta definitiva per a l'arxiu es produeix després del canvi d'administració pels Decrets de Nova Planta, que va afectar també les contribucions i la seua gestió. Així, el 10 d'octubre de 1729 l'escrivà Carlos Gracia dirigeix un memorial al Consell en què exposava l'augment de treball a l'arxiu ja que des de l'abolició dels furs havia de formar «padrones del equivalente, sal y listas de cobranza con otras muchas cosas».² Açò provocà la necessitat que hi haguera una persona encarregada d'aquesta oficina permanentment, que estigueren els papers ordenats i, posteriorment, que tinguera un horari d'obertura al públic perquè es pogueren consultar.

Cal esperar fins al 1924 per a trobar el primer arxiver amb formació específica en la matèria, Pere Ibarra. Ell ens deixà en bona mesura una organització que ha perdurat fins als nostres dies i part de les col·leccions més importants de l'arxiu, que havia arplegat per al seu arxiu personal.

2. FONTS D'ARXIU

En bona lògica el gros de la documentació l'ocupa la produïda per l'administració municipal, que entra a l'arxiu una vegada que ha finalitzat la vigència administrativa dels documents, però no és l'única que existeix. L'ajuntament de la Universitat de Sant Joan generava la seua pròpia documentació i el 1835, després de ser suprimit com a entitat local, va passar a formar part de l'AHME. És el mateix cas del fons dels convents desamortitzats.

A més, s'han comprat fons als hereus dels administradors de la Casa d'Altamira, procediment pel qual han entrat importants documents sobre l'administració senyorial i, per acord amb la vídua de Pere Ibarra, l'ajuntament va comprar tot el material que formava part del seu «tresoret» i que incloïa documentació arplegada o comprada per ell, així com part del seu arxiu personal i del del seu germà Aurelià.

² AHME, *Libro de cabildos*, sign. a 68

L'AHME allotja els protocols notarials des de 1461 fins als nostres dies, per acord amb la institució notarial, perquè puguem ser consultats pels investigadors. Aquests fons es completen amb col·leccions que han entrat per donació o cessió, com, per exemple, la col·lecció de fonts orals de Miguel Ors Montenegro o la recent donació de gravats i fotografies de José Luis Maruenda.

Es tracta, doncs, d'un depòsit sens dubte molt ric, imprescindible per a l'estudi de la història d'Elx en qualsevol època ja que es conserva reunida en un mateix lloc documentació de diverses administracions que arpleguen tant l'activitat pública com privada dels ciutadans al llarg del temps. Tot seguit donarem una ullada al contingut dels principals fons.

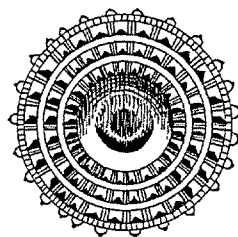
2.1. DOCUMENTACIÓ MUNICIPAL

La formació inicial dels documents de les administracions locals està dirigida a dotar-les d'organització politicoadministrativa, fixar els seus impostos, aprovar la celebració de fires i mercats, regular pesos i mesures, facultar l'extracció d'aigua de rius i de reg, concedir drets de pesca i de pastura, protegir l'àrea de l'horta, etc. El llibre més important d'aquesta primera època és el *Llibre de privilegis*,³ que, per cert, va ser comprat per Pere Ibarra a un llibreter de vell. També destaquen aquells llibres en què s'arpleguen les pròpies disposicions relatives a l'administració interna del Consell, que formen la sèrie documental més important: els *Llibres d'actes* de les sessions del Consell, que comencen el 1370 i segueixen fins als nostres dies amb les actuals actes de sessions del ple. El sistema econòmic municipal evoluciona també des de l'edat mitjana, amb la gestió de la hisenda, les finances municipals i l'administració del patrimoni municipal, que també produeix les seues pròpies sèries documentals, com els llibres de clavària, els llibres de propis, els expedients d'arrendaments de béns, els padrons de riquesa o *amillaramientos*, etc., fins arribar als actuals pressupostos o manaments de pagaments i ingressos, incloent les sèries documentals sobre les diferents contribucions.

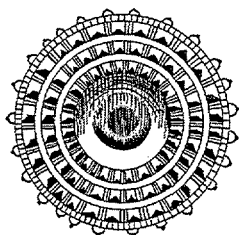
La documentació va paral·lela, per tant, a la història de la institució municipal i és àmplia en el temps i variada segons les seues funcions. El contingut dels documents reflecteix precisament aqueixa diversitat de tasques, així podem trobar expedients, llibres i memorials sobre: abastiments i mercats, beneficència i sanitat, ensenyament, cultura, festes, exèrcit, control de població, obres i urbanisme, indústries, comerç, eleccions etc.

2.2. FONS DE LA UNIVERSITAT DE SANT JOAN

Després de l'expulsió dels moriscos el 1609, l'antic Raval de Sant Joan va passar a ser universitat, entitat local de règim menor, amb ajuntament separat i independent de la vila, excepte en la justícia civil i

³ AHME, *Llibre de privilegis* (s. XIV), sig. b 339. Ha estat editat per: María Luisa CABANES CATALÀ, *El Còdex d'Elx*, Consell Valencià de Cultura, València, 1995.

criminal. No tenia béns de propis, sinó que els seus ingressos procedien fonamentalment de les regalies que els cedia el senyor d'Elx, el Duc d'Arcs, que després de l'expulsió va repartir les terres i les cases entre nous pobladors cristians. El 1835 aquest ajuntament va ser suprimit i el seu arxiu es va integrar en el de la vila. La documentació que ens ha arribat està compresa entre ambdues dates —encara que hi ha escassos documents de la primera època— i està formada bàsicament per llibres i quaderns d'actes municipals i documentació relativa a finances i comptabilitat, com les regalies, els diferents impostos i les contribucions, arrendaments o amillaraments, l'administració de pobres i quintes, destacant els llibres del mostassaf.⁴

2.3. FONS DE L'ADMINISTRACIÓ SENYORIAL

D'aquesta documentació cal destacar els llibres de Capbreus imprescindibles per a l'estudi de la repoblació de la Universitat de Sant Joan després de l'expulsió dels moriscos i són les escriptures d'establiment i venda a carta de gràcia, basades en un model en què es configura la propietat de la terra afectada. És un contracte entre el senyor i els nous pobladors de la Universitat de Sant Joan. A més hi ha altra documentació d'aquesta administració que va passar a l'arxiu després de ser arplegada per Pere Ibarra.

2.4. SECCIÓ HISTÒRICA DE PROTOCOLS NOTARIALS⁵

Aquesta secció es va constituir el 7 de juliol de 1925 en unir els protocols que passaven de mans del notari Joaquín Botella Pascual i els que va poder salvar l'arxiver Pere Ibarra dels existents en les dependències de l'ajuntament.

Es conserven llibres de protocols des de 1463 i contenen una gran varietat d'escriptures: vendes, arrendaments, testaments, actes de perdó, censos, cartes de gràcia, compromisos, convenis, inventaris, obligacions, permutes, poders, etc. Els protocols reflecteixen les relacions econòmiques i socials dels individus i els grups i, com Elx és una economia agrícola, hi ha un predomini d'actes, transaccions i objectes inventariats respecte d'això i hi són abundants les escriptures d'arrendaments de terres, vendes i obligacions. Els llibres de protocols arpleguen una variada tipologia documental: els referents a la persona i a la família —emancipació, poder, perdó, adopció, etc.—, relacions matrimonials —dot, esposalles, separacions de béns, compromís de vida marital, etc.—, documentació sobre béns, crèdits i servei —venda, permuta, arrendament, cens, aprenentatge, etc.—, testaments i últimes voluntats.

Aquest fons, juntament amb altres sèries documentals de l'administració municipal, com la dels llibres d'actes, fa que l'AHME

⁴ Maria Antònia CANO I IVORRA, *El llibre del Mostassaf d'Elx. Edició crítica i estudi lingüístic*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1995.

⁵ Alguns dels articles que arpleguen investigacions sobre aquesta secció són: Rafael PLA GRAU, «Los protocolos del Archivo Municipal de Elche: aplicaciones y posibilidades de trabajo», *Revista de Historia Moderna*, 3 (1983), p. 359-382; Álvaro VALLS TUR, «Aproximación al estudio de la institución notarial en Elche», *Revista de Historia Moderna*, 5 (1985), p. 195-206; Ana María NAVARRO ESCOLANO, «Un notario ilicitano en el tránsito de la Edad Media a la Moderna», *Historia Medieval, Anales de la Universidad de Alicante*, 3 (1984), p. 333-379.

siga molt valuós, ja que ens ofereix dues visions, la pública i la privada dels esdeveniments, en un ampli període de temps.

2.5. ARXIU D'AURELIÀ I PERE IBARRA⁶

La documentació d'Aurelià Ibarra i Manzonei (1834-1890), polític, arqueòleg i escriptor, va ser arreplegada pel seu germà, Pere Ibarra i Ruiz (1858-1934), després de la seua mort. Els documents, algunes obres manuscrites, la seua correspondència personal, la col·lecció de papers polítics i bona part dels seus articles periodístics estan arreplegats en la col·lecció titulada *Crónicas ilicitanas*.⁷ El seu germà Pere va ser també un incansable investigador i va arribar a organitzar una col·lecció pròpia de peces arqueològiques i innumbrables documents, molts d'ells comprats a un llibreter de vell quan l'ajuntament els va vendre i que avui en dia es troben a l'AHME, d'on va ser posteriorment nomenat arxiver bibliotecari. El seu arxiu i biblioteca i la col·lecció de restes arqueològiques que tenia va ser comprat per l'ajuntament a la seua vídua l'any 1940 amb el fi de muntar un museu —es conserva un projecte que mai no es va arribar a realitzar a l'hort de Mesquita, on se situa actualment la Creu Roja.

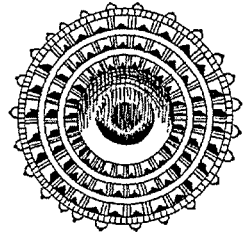
Posteriorment aquesta col·lecció va ser dividida, les peces van passar al Museu Arqueològic i el seu arxiu i biblioteca van passar a l'AHME i a la Biblioteca Central que porta el seu nom. La documentació conservada conté una part fonamental de la seua obra: originals dels seus articles periodístics i gran part de la seua col·lecció documental, exceptuant la seua correspondència personal. És molt important destacar la tasca que va portar a terme Pere Ibarra en recuperar llibres i documents, alguns d'ells procedents de donacions d'amics i coneguts.

Del projecte que va començar amb el seu germà d'una història d'Elx, va fer una sèrie de treballs preparatoris de gran qualitat, entre els quals destaca *Consejos (Cabildos) y Sitiadas*,⁸ que resumeixen tots els acords municipals des de 1370 fins a 1923. Altres documents d'interés són els que formen les col·leccions denominades: *Tesoro Histórico*,⁹ que arreplega pamflets i cartells de qualsevol tipus, *Papeles curiosos*¹⁰ i *Varios*¹¹ o els seus àlbums de fotografia.

2.6. FONS DELS CONVENTS

Quan el convent franciscà de Sant Josep i el de Santa Llúcia de l'Orde de la Mercé van ser desamortitzats el 1835, els seus fons van passar a l'ajuntament on es van guardar amb poca cura. Del fons del convent de Sant Josep ens han arribat documents sobre censos i propietats, misses per interés, almoines i el llibre de juntes i beates de l'Orde Tercera.¹²

Del convent de la Mercé, conservem algun document solt sobre propietats, però més que de l'arxiu del convent s'ha de parlar de l'arxiu de Fr. Agustín Arques Jover, nomenat Arxiver General de l'orde el 1782, que

⁶ Es pot consultar l'ampli estudi que sobre els germans Ibarra ha escrit Joan CASTAÑO GARCIA, *Els germans Aurelià i Pere Ibarra. Cent anys en la vida cultural d'Elx (1834-1934)*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2002.

⁷ AHME, *Crónicas ilicitanas*, sign. b 70 a b 75

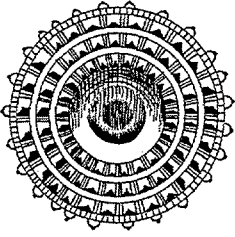
⁸ AHME, *Índice de remisiones a Cabildos y Sitiadas*, 7 vol., sense signatura.

⁹ AHME, *Tesoro Histórico*, 4 vol., sign. b 256 a b 259.

¹⁰ AHME, *Papeles curiosos*, 5 vol., sign. b 70 a b 74.

¹¹ AHME, *Varios. Documentos para la historia de Elche*, 4 vol., sign. b 260 a 263.

¹² AHME, *Libro primero y segundo de Juntas y beatas que han profesado en esta Tercera Orden del convento de San José*, 1616-1739, sign. H-125-1.

va inventariar i va ordenar l'arxiu general dels Mercedaris a Madrid, com queda constància a *Archivo General en la mano o Elenco de todos los libros, papeles e instrumentos que contiene el Archivo General situado en el convento de la Merced Calzada de la villa y Corte de Madrid*.¹³

3. PROPOSTA DIDÀCTICA DES DE L'ARXIU

L'arxiu rep tots els anys visites d'alumnes d'universitat, d'ensenyament secundari i d'aules de majors i hem elaborat un programa de difusió específic per a aquests alumnes des d'un triple objectiu:

- 1) donar a conèixer l'arxiu com a institució —pràcticament desconeguda per al ciutadà—, quins serveis té, com treballem, on es guarda la documentació, com es pot consultar, etc.;
- 2) treballar sobre els propis fons per a, d'aquesta manera, també poder difondre'ls, amb especial atenció a la història de la cultura escrita, però també l'ús d'altres suports com el gràfic, i veure-hi l'evolució del llibre i l'escriptura;
- 3) intentar fer comprendre i situar cada document i cada observació dins del seu context històric: res no roman aïllat i tot té relació amb el mode en què es produeix en el temps i amb l'explicació del seu origen.

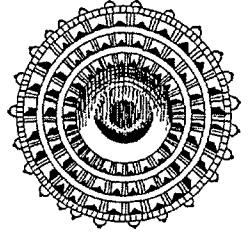
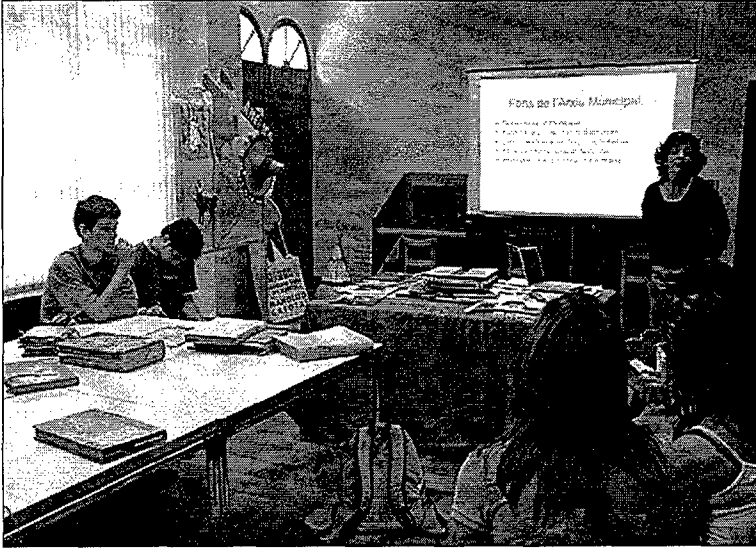
Sens dubte, els objectius que plantegem són els mateixos per a aquesta activitat, però volem arregar des d'aquest fòrum el treball que es fa amb els alumnes d'Ensenyament Secundari des de l'AHME a través de les visites a l'arxiu i animar els instituts a conèixer de primera mà el patrimoni documental més pròxim.

Valorem molt positivament que el professor es pose d'acord amb nosaltres prèviament a l'hora de seleccionar el material, perquè això aporta dinamisme i particularitat a cada treball, encara que l'arxiu mantinga sempre una sèrie de documents que vol mostrar per les seues singulars característiques

Com els dipòsits de l'arxiu no són visitables, treballem en una sala de la biblioteca amb una presentació en *Power Point*. Iniciem cada apartat amb el suport d'una imatge fotogràfica del passat de la nostra ciutat. Des del principi la nostra pretensió és implicar els alumnes perquè observen els documents i els utilitzen també com a font d'informació històrica, amb la intenció que reconeguen aquells llocs que ja no existeixen com, per exemple, l'antiga església de Sant Joan, algun hort que avui pot ser un carrer de trànsit intens, la caserna de cavalleria o el convent de Santa Clara.

Volem que participen a elaborar i comprendre què és i per a què serveix un arxiu i, per això, la visita comença consultant diversos llibres de contribucions de finals del segle XIX i principis del XX, que tenen damunt de les taules i que han de mirar, tocar i contar-nos què són i

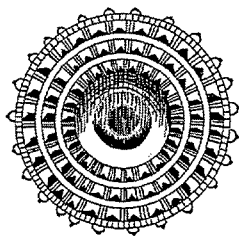
¹³ L'*Archivo general en la mano...* ocupa les signatures b54 a b56 de l'AHME, encara que hi ha més documentació que va pertànyer a Fr. Arques.

què els semblen. El nostre interès és, des del principi, atraure la seua atenció i una vegada que els han reconegut, projectem sobtadament una fotografia que tenim datada el 1905 de l'oficina municipal de rendes en què apareixen en unes prestatgeries carregades de papers amb un cert desordre els mateixos llibres que ells estan tocant.

Realment aquesta fotografia ens dóna peu per a passar a altres continguts més teòrics, com és el concepte d'arxiu, intentant conduir-los per la lògica del contrari i utilitzant diferents imatges del que no hauria de ser un arxiu —fons desordenats o aïllats—, per a arribar a extraure la conclusió que a l'arxiu és necessari l'ordre del conjunt dels seus documents perquè, així, puguem localitzar-los i siguen útils com a font d'informació històrica.

Mostrem també en imatges les dependències de l'AHME, la sala d'investigadors i els diferents dipòsits i zones de treball. Parlem de la pròpia història de l'arxiu com a oficina municipal, mostrant la caixa de les tres claus que es conserva també en aquestes mateixes dependències o el porxe de l'ajuntament on va estar l'arxiu allotjat durant anys. Ens interessa contar com hi entren habitualment els fons i és que, en realitat, mentre s'està elaborant un informe o un expedient administratiu, no se sap si aqueixa documentació passarà o no a l'arxiu i si finalment tindrà valor de contingut històric. Una vegada que els fons entren en l'AHME comencem amb les diferents tasques tècniques com, per exemple, l'ordenació, i, així, mostrem un bon nombre de volums del padró d'habitants abans de ser col·locats en les prestatgeries, o els diferents mobles que hi ha per a guardar la documentació com, per exemple, el planer per als pergamins, cartells o plans.

La visita estaria incompleta si no explicàrem com poden consultar la documentació i quins requisits són necessaris per a accedir-hi.

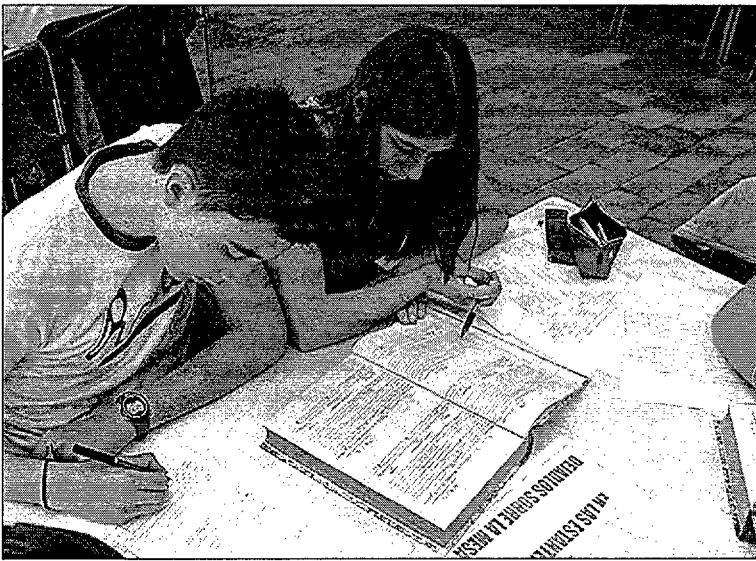
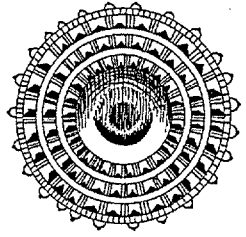
Una vegada que hem acabat amb l'arxiu i comprés què és, com s'ha anat formant al llarg de la seua història i quin és el circuit documental, passem a la segona part de la visita en què volem donar a conèixer els seus fons.

Els documents tenen característiques externes i internes. Les externes són aquelles que s'aprecien a simple vista i les internes són les que trobem quan els llegim. Entre les característiques externes està el suport (pergamí, paper, paper tela —en el cas d'alguns plànols—, casset per a la història oral); el document així mateix pot ser textual (manuscrit o imprès), gràfic (plànols, cartells, fotografies) o audiovisual (pel·lícules), entre altres. Elements que, a més a més, poden contenir els documents i ser visibles a simple vista són els segells, les signatures, les inicials cromades, el dibuix miniat o altres, com veurem més endavant.

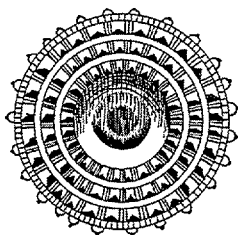
Les característiques internes responen a les preguntes: qui fa el document?, en quina data?, en quin lloc? o quin tipus de document és? En aquesta part treballem amb documents originals i açò sol ser prou cridaner, però des de l'arxiu volem deixar molt clar (i això és una cosa en què el professor hauria d'incidir també en preparar la visita) que, a pesar de totes les característiques que té el document, no cal oblidar situar-lo dins d'un context històric que és quan el document, relacionat amb d'altres i amb el seu vertader origen, adquireix el seu autèntic valor.

Mostrem un gran nombre de documents, ja que la visita pot durar un parell d'hores i, per descomptat, de tots els fons que conformen l'arxiu. La proposta que fem és la següent: pergamins, que observem i comentem —des de què tracten fins a la particular signatura dels notaris, a vegades volem fer notar la cinta que queda del segell pendent que va desaparèixer fa molts anys en algun moment de desídia o abandó—; l'escriptura, la seua evolució al llarg del temps a partir de la seua concreció en diferents documents i, fins i tot, a vegades comparem la lletra amb l'escriptura processal castellana, que no és l'habitual en aquesta zona i observem com són de distintes; la llengua, que no és una qüestió fútil ja que en uns pergamins s'utilitza el llatí i en altres el valencià i cal explicar per què. Al voltant d'açò, mostrem dos llibres emblemàtics que arrepleguen les actes de les sessions del consell abans i després dels Decrets de Nova Planta, abans en quart i en valencià i després en foli i en castellà.

En cada document volem destacar alguna cosa en concret, per exemple, la diferent enquadernació, més o menys simple, amb reforços de couro o no, amb tancament de cartera o amb simples lligadures o com es reutilitzaven i s'aprofitaven documents en pergami anteriors per a enquadernar. Però, en cap cas no oblidem el seu contingut, és a dir, si són protocols, es descriu quin és el seu contingut, quina és la informació que en podem extraure, etc.

Des del títol hem suggerit que açò es tracta només d'una proposta, la nostra, la que estem treballant ara, ja que l'aprofitament de l'AHME per a conèixer tant la cultura escrita com la història local és variat.

En aquest sentit la visita es completa amb un treball de busca d'informació i d'elaboració d'un treball d'investigació que tria el professor i que han desenvolupat els alumnes de l'IES Sixto Marco (vegeu les fotografies) i que a l'arxiu li agradaria ampliar com una segona fase d'acostament a l'arxiu.

BIBLIOGRAFIA

- CABANES CATALÀ, María Luisa, *El Còdex d'Elx*, Consell Valencià de Cultura, València, 1995.
- CANO I IVORRA, Maria Antònia, *El llibre del Mostassaf d'Elx. Edició crítica i estudi lingüístic*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1995.
- CASTAÑO GARCIA, Joan, *Els germans Aurelià i Pere Ibarra. Cent anys en la vida cultural d'Elx (1834-1934)*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2002.
- CRUZ MUNDET, José Ramón, *Manual de Archivística*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Madrid, 2003.
- NAVARRO ESCOLANO, Ana María, «Un notal ilicitano en el tránsito de la Edad Media a la Moderna», *Historia Medieval, Anales de la Universidad de Alicante*, 3 (1984), p. 333-379.
- PLA GRAU, Rafael, «Los protocolos del Archivo Municipal de Elche: aplicaciones y posibilidades de trabajo», *Revista de Historia Moderna*, 3 (1983), p. 359-382.
- VALLS TUR, Álvaro, «Aproximación al estudio de la institución notarial en Elche», *Revista de Historia Moderna*, 5 (1985), p. 195-206.